

Hindistan'da Türkçe Sözlük Çalışmaları¹

Ms. Dilaram Karomat (Özbekistan)

ICCR Scholar (PhD) Bhatkande Music Institute

Tercüme eden: Yard. Doç. Dr. Ali Çavuşoğlu*

Orta Çağ Hindistan tarih kaynaklarında, Türklerle ilgili olarak yapılmış olan özel araştırmalarda Hint toplumu ve kültürü üzerinde Türk etkisini gösteren pek çok delil bulunmaktadır. Ancak hâlâ yeterince araştırma yapılmadığı için Türkçe sözlükler ve Türk edebiyatı ile ilgili çok az bilgiye sahibiz.

Bu bağlamda çeşitli eserlerden söz edilebilir. En meşhur Türkçe sözlük 1825'te Kalküta'da Münşi Abdurrahim tarafından hazırlanıp yayımlanan Fazlullah Han'ın *Lügat-ı Türkî*'sidir. E. Denison Ross, 1910'da Babürşah'ın Divanını yayınlamıştır; aynı eser daha sonra Kalküta'da Asya Cemiyeti tarafından yayımlanmıştır. Bütün bunlar övgüye değer girişimlerdir. Ancak hâlâ Özbekistan, Türkiye ve Hindistan'da yayımlanan Türkçe eserler hakkında yeterli bilgimiz bulunmamaktadır.

Bu çerçevede en büyük engellerden biri, Hindistan kütüphanelerinde bulunan Türkçe yazmalarla ilgili kullanışlı bir katalogun olmamasıdır. Dr. Ata Hürşid tarafından 1993'te Patna'da hazırlanan Özbekçe sözlükler, dilbilgisi ve diğer konulara dair *Aligarh Yazmaları* gibi küçük bir katalog ve 1996'da Dr. Fuat Bilkan tarafından Türk Dili dergisinde (Nr. 532, s. 1096-1103) yayımlanan Hindistan'daki Türkçe yazmalar listesi gibi bir iki girişim olmuştur. N. S. Süleymanov 1960-1970 arasında Hindistan kütüphanelerinde yaptığı araştırmalarını muhtelif Özbek gazetelerinde yayımlamış ve V. A. Kapranov'un monografisinden 16-19. Yy.'a ait *Tacik-Farsça Sözlüğü* 1987'de Düşanbe'de yayımlandığını biliyoruz.

Yaklaşık 11 yıl önce Patna'daki Huda Bahş O. P. Kütüphanesi'nin bir üyesi oldum ve Direktör Dr. Abid Raza Bedar, bana bir görev verdi. Görevim Hindistan'da Çağatay Türkçesiyle yazılmış muhtelif yazma sözlükleri düzenleyip yayına hazırlamaktı. Bu amaçla Kalküta'daki Asya Cemiyeti'ni ve Millî Kütüphaneyi; Haydarabad'daki Salar Jung Müzesini, Sikenderabad'daki Yazmalar Araştırma Enstitüsünü ve Osmanîye Kütüphanesini; Aligarh'daki Maulana Azad Kütüphanesini; Lucknow'daki Rampur Raza ve Nedvetü'l-Ulema Kütüphanelerini ziyaret ettim. Bütün bu kütüphaneler çok zengin Türkçe yazmalarla doluydu. Bu araştırma gezileri sonucu olarak Hindistan'daki Türkçe yazmalar listesi tarafımdan Urduca olarak (Nazr-e Huda Bahş, Patna) ve Rusça olarak (Özbekistan, Taşkent

¹ Dilaram Karomat, "The Turkic Lexicography in India", Conference on India, Central Asia and Turkey-Realities, Challenges and Options, Milliye-i Camia-i İslamiye, 3. Dünya Araştırmaları Akademisi, Yeni Delhi, Hindistan 12—14 Nisan 2005.

* Erciyes Ü. İlahiyat Fak., Türk-İslam Edebiyatı Anabilim dalı Öğretim Üyesi.

Social Studies)'te yayımlanmıştır. Tıp, coğrafya, tasavvuf, İslâm hukuku, Kur'an tercümesi, Türkçe hadisler, ilm-i kef, edebiyat (hikâyeler), şiir (Nevâî ve Fuzûlî'nin eserleri, Ahmed-i Yesevî'nin manzumeleri, Türk tarihi vb. bulunabilir) gibi çeşitli alanlardaki Türkçe yazmaları da inceledim. Bütün bunlar göstermektedir ki Hindistanlı bilim adamları ve Hintliler, Türk yazarların bilimsel eserleri ve seçkin edebî manzum eserleri üzerinde çalışmışlardır.

Bu yazmaları iki gruba ayırabiliriz:

- a) Hindistan'a sonradan gelenler ve onların soyundan gelenler tarafından ya da yerli Hintliler tarafından yazılan eserler.
- b) Çeşitli ilişkiler aracılığı ile Hindistan'a getirilen eserler.

(a) grubuna giren yazmalar büyük bir ilgi uyandırmaktadır. İncelemeden sonra ortaya çıkan bazı sonuçlar şunlardır:

Yazmalar, yalnızca Türkçe konuşan bölgelerden gelenlerin değil, Müslüman olan Hintlilerin de (Örneğin, Mirza Kâtil) Türkçe eserler yazdıklarını göstermektedir. Müstensih olarak Gopal Lal gibi Hintli isimler de görmekteyiz.

Hikâyelerde geçmiş zamanların kültürlerini temsil eden çok değerli bilgiler bulabiliyoruz. (Örneğin, Raka'at-i Türkî gibi). Nevab Saadet Han tasviri ve *Durba'*ındaki hayat tarzı bize Seyit İnşaiallah Han İnşai Dehlevî adıyla meşhur şairin günlüğü *Ahbar-ı Rûznâmçe*'den gelmektedir. Babür'ün divanlarının yanı sıra Bayram Han ve diğerlerinin şaşırtıcı ölçüde rübaileri bulunmaktadır. Hoca Ubeydullah Ahrar Nakşibendî'nin neslinden Hoca Âmir Han tarafından dört dilde rübai yazılmış; ilk mısraı Arapça, ikinci Farsça, üçüncü Çağatay Türkçesi ile ve dördüncüsü Urduca'dır. Rübainin adı "rübayı der- çehâr zebân"dır.

(b) grubunda, Hintli Nevabların, Nizamların ve başka asillerin kütüphaneler ve koleksiyonlar oluşturduklarını, Hint ve Afganlılardan elde ettikleri yazmaları buralarda topladıklarını biliyoruz. Öyle sanıyorum ki pek çok yazma 20. yy.'ın ilk yarısında Orta Asya'dan getirildi. Bununla birlikte Rampurlu Nevab gibi başkaları da Türkiye'deki mezatlardan yazmalar getirmişlerdir. Ayrıca Türkçe yazmalar ve kitaplar çeyizin bir bölümü olarak Haydarabadlı Nizamların gelinleri tarafından da getirilmiştir. Tüccarlar da bu nakil işini kolaylaştırmışlardır.

Hindistan kütüphanelerinde büyük Moğol koleksiyonlarından el yazması mükemmel şerhler (tefsirler ve arzûdeler) bulunmaktadır. Bunlar Babur, Cihangir ve diğer Baburîlere aittir. Yazmalarda bulunan mühürler bu eserlerin Moğollar, Kudlu Nevablar veya başka yerlerdeki büyük insanlar ve yerli asiller tarafından temlik edildiğini göstermektedir.

Bu iki grup yazma, lengüistik hususiyetleri bakımından üç kategoriye ayrılabilir:

- a) Çağatay (Buhara Türkçesi ve Eski Özbekçe, Doğu Türkçesi)
- b) Osmanlı Türkçesi (Anadolu veya Batı Türkçesi)
- c) Karışık (Çağatay+Osmanlı, binlerce başka anonim sözlükler)

Hindistan'da sözlük tertip etmek iki bin yıllık geçmişi olan bir gelenektir. *Bahar-ı Acem*, *Burhan-ı Katî*, *Gıyasü'l-Lügat* vb. gibi en iyi sözlükler tam olarak Hindistan'da derlenmiştir. Bir kural gibi Hindistan'daki Farsça sözlükler çok sayıda Türkçe kelime, hatta "bab" ve "bahis" gibi bölümlerde (Örneğin; Ferheng-i Zûfân-ı Gûya, Müeyyed el-Fuzala) Türkçe harfler içermektedir. En eski Farsça sözlüklerden biri olan, *Ferheng-i Zûfân-ı Gûya* h. 837'de Müeyyed el-Fuzala tarafından yazılmıştır. Bu eserin Bedr-i İbrahim'in istinsah ettiği yalnız iki kopyası mevcuttur. Biri Baevski

tarafından hazırlanarak Moskova'da yayımlanmış olan Taşkent nüshası; diğeri ise Dr. Nazir Ahmed tarafından hazırlanarak yayımlanmış olan (1. Cilt 1989'da, 2. Cilt ise 1997'de) Hudabahş Kütüphanesi'ndeki Patna nüshası. Her iki yayında da eserleri hazırlayanlar Türkçe sözlerin tıpkı okunuşlarını vermemişlerdir. Bu nedenle kelimelerin tam olarak nasıl söylendiklerini bilmiyoruz. Patna yayını, Türkî bahis kısmında pek çok hata ile doludur. Fakat Dr. Nazir Ahmed'in, sözlüğün önsözünde söylediği "Zeban-i yar-i men Türkî, men Türk nemedonem" (Dostumun dili Türkçe ben Türk bilmiyorum) sözü Hindistan'da çok meşhurdur. *Zufan-ı Guya*'daki Türkçe sözlerin incelenmesi göstermektedir ki, bunlar özellikle Çağatay Türkçesine ait sözlerdir. Bu nedenle Çağatay Türkçesinin tıpkı Maveraünnehr Farsçası gibi Hindistan'da bir anahtar rol oynadığını söyleyebiliriz.

Yazmalarda verilen tarihlere göre Türkçe sözlükler derlenmesine 1658-1707'de Aurangzeb'in zamanından itibaren başlanmıştır. Hindistan'da bulunan yazma ve kopyaları olmak üzere Türkçe sözlüklerin sayısı 94'tür. Bazı sözlüklerin ne zaman hazırlandığı konusunda herhangi bir tarih belirtilmemiştir. Örneğin, *Amed-name-i Türkî*'nin üslubundan hareketle eski olduğu söylenebilir. Ancak bu sözlük üzerinde özel bir çalışma yapmaksızın Aurangzeb'in zamanından önce yazılmış olduğunu söylememiz sadece bir kanaatten ibarettir.

Babür ve onun "Darbarî" şairlerinin manzum eserlerini Çağatay Türkçesiyle yazdıklarını da biliyoruz. Bazı modern bilim adamları Babür'ün, Çağatay Türkçesinin, devlet dili olmasını istediğini söylerler. Bu hemen hemen imkânsızdı. Bu bağlamda bir gerçek oldukça ilginçtir: Türk paşalar ve hanlar Hindistan'da yüzyıllarca hükümler olmuşlar ve Farsçanın gelişmesine hizmet etmişlerdir! Aynı şey Orta-Asya'da da oldu. Bunun sebeplerinden biri, muhtemelen Türk dilinin pek çok lehçesinin çok geniş bir alandaki halklar tarafından konuşulmuş olmasıdır. Hatta Çağatay sahasında bile Taciklerden başka (Taciklerin de bazı sözlüklerde ve kaynaklarda Türk kavmi olduğu söylenmektedir) Moğollar, Kıpçaklar vb. gibi pek çok Türk kabilesi yaşamaktaydı. Bütün kabileler çok az farkla aynı sözleri kullandılar. Yalnız, bir kabile için simgesel olan totem sözleri vb, kabileden kabileyeye farklı telaffuz edilebiliyordu. Dil, sürekli gelişme içerisindeydi. Asimilasyon sadece farklı uluslar ve kabileler için değil, diller için de geçerliydi. Ortaçağ Hindistan'ında Hindistan Farsçasına benzer bir şekilde (araştırmalara göre) yeni bir Hindistan Türkçesi gelişmişti. Biz tekrar Babür hanedanına dönelim.

Bu aşamada Çağatay Türkçesinin sarayda ve hükümdar ailesi arasında her zaman bir iletişim dili olduğunu belirtmek zorundayız. Keen'in araştırmasında 1638'li yıllarda Mandelson'un, Türkçenin hâlâ saray dili olarak kullanıldığını tespit ettiği belirtilir (Hindistan'da Türkler, s. 93). En önemli kanıt, Rus hükümdarlarından biri tarafından Aurangzeb'e bir diplomatik heyet aracılığıyla iletilen, icraatlardan söz ettiği Türkçe bir belgedir. Bu heyetin tercümanı da Rusçadan Çağataycaya tercüme yapan bir Tatar idi. Ve Aurangzeb bu tercümanı anlıyordu. Üstelik Aurangzeb de cevabını Rus çarına Çağatay Türkçesiyle göndermişti. Bu belgenin Büyük Moğollardan kalan Çağatayca yegâne belge olduğu anlaşılmaktadır. Aslında burada bizim için en önemli nokta Aurangzeb'in Çağatayca'yı biliyor olmasıdır. Aurangzeb, oğulları için çeşitli Türkçe sözlükler yazılması emrini vermiştir. Türkçe sözlüklerden öğrenildiği kadarıyla söz konusu sözlükler Muhammed Şah (1719-48) için yazılmıştı. Taki Bey'in *Ferheng-i Türkî*'si, Muhammed Mümin'in *Lügat-ı Türkî*'si ve Muhammed Yakub Cingî'nin *Kelur-name*'si, Fazlullah Han Barlas'ın *Ferheng-i Lügat-ı Türkî*'si bulunmaktadır. Fazlullah Han'ın sözlüğü, muhtemelen her kelime için geleneksel telaffuz açıklamaları içermesinden olacak, çok tanınan bir sözlüktür.

Bu, Türkçe-Farsça sözlüğün on sekizden fazla nüshasına sahip bulunuyoruz. Bu sözlüğün kopyaları Avrupa ve Amerikan kütüphanelerinde bulunmaktadır.

Aurangzeb'in zamanından sonra Türkçe sözlükler üzerine etkin çalışmaların sürdürülmesi çeşitli sebeplere dayanmaktadır: Genel kanı, bilimsel çalışmalar için yaygın kullanılan bir dil olması ve Hindistan'da Türkçeyi muhafaza etmektir. İkincisi ise Moğolların Orta Asya ve Türk topraklarına duydukları ilgi dolayısıyla yükselen siyasî düşüncedir.

Türkçe-Farsça sözlükler yalnızca Hindistan'da üç ya da daha fazla dilli sözlükler şeklinde geliştirilmiştir. Bu itibarla Emir Han'ın *Telif-i el-Emir'i*, Mirza Kâtil'in *Risale-i Zeban-ı Türkî* gibi sözlükleri bazı kelimelerin yalnızca Farsçadaki anlamını vermekle kalmayıp Hint dilindeki anlamlarını da vermektedirler. Çok dilli sözlükler oluşturmak, Hint sözlükbiliminin bir özelliğidir. Çok dilli bir cemiyet hâlinde yaşanıyor olması gerçeği, bu tür sözlükler derlenmesine yol açmıştır. Dört dilli anonim sözlükler bulunmaktadır: *Lügat-ı Türkî, Arabî, Farsî ve Hindî. İstilah-ı Şuher* tarafımdan hazırlanmış ve Patna'da 2003'te (NoHL 2002) yayınlanmıştır; beş dilli anonim sözlük: *Lügat-ı Arabî, Farsî, Hindî, Türkî ve Agrezi* (5pp, KBL, NoHL 1535) ve altı dilli *Nisab-ı Şeş Lügat*. Sonuncusu eşsiz bir sözlüktür ve Arapça, Farsça, Çağatay Türkçesi, Puştu, Hintçe ve Keşmirce kelimeleri içermektedir. Her dile ait kelimeler tek satırda ve birbiri peşi sıra verilmiş, anlamları açıklanmıştır. Bu Nisab'ın yalnız iki kopyasını bulabildim. Biri KBL (ACC238)'de; daha mütekâmil olan ikincisi ise Aligarh (HG 53/44)'te.

Dr. Ata Hürşid'in hazırladığı Aligarh'daki Özbek Yazmaları Kataloğu'nda bu sözlüğün yazarının, Abdullah Türkistanî adında biri olduğu söylenir; ancak bizzat eserin kendisinden bunu doğrulamamız mümkün olmamıştır. Biz bu eserin yazarının Yusufî adında biri olduğunu zannediyoruz; çünkü sözlükteki bir şiirde bu isim geçmektedir. Nisab'ın yazarının Orta Asya'dan Nakşibendiye tarikati bağlilarından biri olduğu konusunda ise kuşku yoktur.

Kitapta belirtildiğine göre Nisab'ın derleyicisi, Hoca Havend Mahmud Nakşibendî'ye ithaf ettiği böyle bir sözlük hazırlamak kendisi için büyük bir onurdur. Öğrenciler için altı dilli bir sözlüğün gerekliliğini ifade eden Hoca Havend Nakşibendî, aslen Orta Asyalıdır ve Ekber'in zamanında Hindistan'a, Keşmir'e gelmiş; Nakşibendîlik aracılığıyla İslamı anlatmak için Keşmir'e yerleşmiştir. Bu zat Ekber Şah'ın döneminin sonlarında en önemli İslam tebliğcileri arasında yer almıştır (*Kuzey Hindistan'da Müslüman Dinî Uyanış Hareketleri*, s. 182-183). Şah Cihan döneminde bazı sebeplerden dolayı Keşmir'den ayrılmış Lahor'a yerleşmiştir. Fakat oğlu Muinü'd-din Havan hizmete Srinagar'da devam etmiştir.

Hoca Havand'ın *Nisab-ı Şeş Lügat*'ının tarihini belirleyemedik, zira telif kaydı bilgileri bulunmamaktadır. Huda Bahş nüshasının telif kaydında h. 1245'te Haydar Ali tarafından Ekberabad'da istinsah edildiği söylenmektedir. Ancak Nisab'ın bu tarihten çok daha önce yazılmış olduğunu tahmin edebiliriz.

Eserin önemi sadece fevkalâde olan derlenme şeklinde değil, aynı zamanda orta Asya ile Hindistan arasındaki ticarî ilişkilere dayanmaktadır. Keşmir'le olan ticarî ilişkilerin iki yol boyunca sürdürüldüğünü biliyoruz. Biri Himalaya dağları karşısındaki Buhara, Kokand, Hotan, Srinagar; diğeri ise daha uzun olan Ganga Jamuna vadisi idi ki Afganistan yoluyla Orta Asya'dan Hindistan'a (Keşmir'e) uzanıyordu. Bu sebeplerdir ki Nisabi Şah Lügatı, ikinci ticaret yolunun bir sonucudur. Üstelik bir başka açıdan bu sözlüğün Ortaçağ Hindistan'ındaki dilbilimin durumunu gösteren bir kanıt olduğunu söyleyebiliriz.

Britanya koloniler döneminde yazılan sözlükler Arap alfabesiyle yazılmış

İngilizce sözcükler de içermektedir. Bu çerçevede h. 1304'te Bhopal'da yayınlanan altı dilli sözlük *Hazanat al-Lugat*, en değerli ve eşsiz olanıdır. Kitap Urdu, Farsça, Arapça, Sanskritçe (Hem kelimeler hem de cümleler Arap alfabesiyle ve Sanskritçe ile yazılmıştır), İngilizce (Arap alfabesiyle ve Lâtince) ve Osmanlı Türkçesini içermektedir. Osmanlı Türkçesinin 19. Yy.'ın son günlerindeki etkisi Türkiye ile karşılıklı ilişkilerin etkinleştirilmesinin bir sonucu idi.

Türkçe yazma sözlüklere tekrar dönecek olursak şunları söyleyebiliriz: Hayalî iki sözlük yazmıştır. Bu sözlükler son derece önemlidir. Çünkü Nadir at Tarkib adındaki sözlükler Türkçeden Urducaya şeklindedir (Yazma, Aligarh, HG 53/11) ve Mecmua-i Risale-i Türkî'nin taşbasma usulüyle kopyasıdır. Bu iki sözlük Hindistan'da Türkçe sözlük çalışmalarının ulaştığı yeni aşamaları göstermektedir.

Sonuç olarak şu hususlara işaret etmek isterim:

1. Türkçe sözlük çalışmaları Türkçenin etkisinin geniş ve derin olduğu gerçeğini doğrulamaktadır. Türk kabilelerin Hintlilerce asimile edilmesi Hindistan Türkçesi diyebileceğimiz yeni bir lehçe geliştirmiştir. Bir başka gerçek de Türk halkları tarihinde Türklerin kendi dillerini unuttuklarının yalnızca iki örneğiyle karşılaşılmasıdır. Biri, Türklerin Macaristan'a yerleştiklerinde, diğeri de Hindistan'a yerleştiklerinde vuku bulmuştur. Asimilasyon ameliyesi öyle etkin ve derinden olmuştur ki yirminci yüzyılda Türkçe konuşmakta olan tek kişi bulamayız. Ancak elbette Türkçe kelimeleri saf ve değişime uğramamış şekilleriyle Urduçada, Hintçede ve diğer Hindistan dillerinde bulabilirsiniz.

2. Dünyada hiçbir yerde Hindistan'da olduğu kadar Türkçe sözlük yazılmamıştır. Ben gerçekten bu çalışmanın, bu sözlükleri yazma ve yayınlama işinin çok önemli olduğuna inanıyorum. Hindistan Türkçesi sözlük çalışmaları son derece değerlidir ve Farsça sözlük çalışmalarından daha az önemli değildir.

3. Herhangi bir sözlük gibi Türkçe sözlükler de Hint toplumu ve kültürünün hususî bir aynasıdır. Bu çerçevede çok dilli sözlükler çok önemli kaynaklardır.